

ELS RAMS DE LA TOPONÍMIA

Francesc CANUTO I BAUZÀ

En el decurs dels anys, les aportacions de reculls toponímics, arreu del nostre país, han ajudat a dilucidar molts d'enigmes de temàtica diversa: arqueologia, història, geografia física, llengua... quasi de tot arreu es pot extraure alguna cosa de l'estudi dels topònims.

Deim això, perquè la localització de rastres toponímics ací i enllà, relacionats amb la antiga xarxa de defensa i vigilància costera de les nostres illes, són testimonis eloqüents –altre cop– de la importància d'aquesta ciència auxiliar. En el tema que ens ocupa, aportarem unes referències que hem localitzat a la documentació històrica, i que a parer nostre, fan llum sobre uns topònims antics i enigmàtics alhora, els portadors del mot *ram*. A les Balears, avui per avui, s'han localitzat els següents:

- Sa fita del Ram (Mallorca).
- La torre del Ram (Menorca).
- El pujolet del Ram i la punta de la Rama (Eivissa).
- El Ram (Formentera).

Aquests topònims ja foren tractats ben encertadament per Cosme Aguiló¹ i Enric Ribas². Amdós subratllen la presència del misteriós vocable en topònims relacionats amb la vigilància i defensa de llocs, sobretot costaners; un altre tret compartit és la ubicació geogràfica, tots ells es troben situats a llocs ben estratègics, que disposen d'un ample camp visual, ja sigui sobre les terres dels voltants, sobre la mar, o sobre ambdues coses.

LA DOCUMENTACIÓ HISTÒRICA.- Cosme Aguiló aixeca la llebre d'aquest agre, aportant unes referències del mot *ram*, a un document manacorí de l'any 1353: «El procurador de l'hospital de Sant Joan de Jerusalem manifestava que havien tallat llenya al bosc de l'hospital que comença al ram de la talaia a mandret al portell de la mola». Sembla –diu– que es tracta dels llocs actuals de sa Talaia i de sa Mola des Fangar, vora s'Hospitalet (Manacor). També aporta un altre document de 1592, el qual al·ludeix a un combat entre dues galiotes musulmanes i una sagetia cristiana a davant la costa felanitxera. En el text, es precisa que les naus musulmanes «totes dos han tirat la sagetia i apres veient que la torre de Porto Colom estava sens ram, és anat a prendre lengua En Miquel Ferrer des Babot i la guàrdia de la torre li ha dit que la galeota qui és eixida de la Punta de Porto Colom ha preses tres hòmens de la barca d'En Renart...». De l'exposició que precedeix, Aguiló pregunta: «Què significa doncs «estar sense ram»? Estar sense defensa potser? Sense protecció? Qui sap si la paraula havia pres aquest sentit a partir de la funció protectora dels rams beneïts d'olivera?».

Per altra banda, Enric Ribas treu a llum un document de l'any 1744, on el governador militar d'Eivissa donava instruccions al capità de les milícies de Formentera, sobre la manera de fer els senyals de foc i de fum, en cas de perill de desembarc enemic. A Ribas li sembla lògic la utilització de rams per tal de fer foc o fum en aquests indrets; tot i que no ho veu massa clar, l'única cosa clara –afirma– és la funció defensiva dels rams toponímics.

LES ORDINACIONS DE LA COSTA MARÍTIMA DEL REGNE DE VALÈNCIA. - És un fet prou conegut que la toponímia es repeteix arreu del domini lingüístic. A vegades topònims que són completament opacs esdevenen transparents i entenedors a altres comarques; sovint, per resoldre alguns d'aquests enigmes, o, almanco concloure alguna resolució satisfactòria, és necessària l'aportació de la documentació històrica, entre altres ciències. La referència aportada pels documents antics, que treurem a rotlló a continuació, ens ha servit per aclarir, a parer nostre, el misteri dels rams toponímics i a la vegada conèixer un poc més el sistema de vigilància i defensa costanera de la nostra illa que, si fa no fa, era molt semblant al de la costa valenciana.

Aquestes Ordinacions foren publicades l'any 1673; en el text s'indica acuradament *com se han de repartir los soldats y Guardes de les torres y Fortaleses les centineles y assistencia de elles* en cada un dels sectors de la costa valenciana. Les instruccions abasten els partits de Peníscola, Castelló de la Plana, el Grau de València, Cullera, Dénia, Xàbia, Calp, Vila Joiosa, Sant Joan d'Alacant, Elx i Oriola. Del text esmentat, n'hem transcrit³ únicament aquelles en les quals el contingut ens ha semblat d'especial interès per al tema que ens ocupa; tot i això, n'hem afegit algunes que hem cregut oportunes de donar a conèixer, per incloure topònims que es repeteixen a la nostra illa; aquests paral·lels toponímics ens poden a vegades ajudar a clarificar algun problema. Vegem doncs, què diuen aquestes ordinacions:

ORDINACIONS TOCANTS A LA CUSTODIA Y GUARDA DE LA COSTA MARITIMA DEL REGNE DE VALENCIA

Que deuen guardar, y observar lo Veedor General, Capitans, Requeridors, Alcaits, Artillers, Soldats, Guardes, Atalaies, y demes Oficials a qui toque dita custodia, y guarda, en que es declaren, y especifiquen laes obligacions de totes les dites persones, com se han de repartir les guardes, y centineles; així de dia com de nit; en quina forma se han de fer los atalls, y descubertes; com se han de dar los segurs, y avisos dels rebatos, y com se ha de acudir a ells. Ab lo orde que deuen guardar los Peixcadors, Pastors, Cazadors, y altres persones que poden ocasionar alguns danys y perills en la costa. Y els privilegis, y prerrogatives de que gozen los que tenen a son carrech la dita custodia, y guarda y la obligacio que tenen les Ciutats, Viles, y Llochs maritims de emviar guardes; y quant se manen doblar, y a quines Torres, ò Estancies deuen acudir. Manades fer, y publicar per lo Excellentissim Senyor Don Vespasiano Alcaraz, Gentilhom de la Cambra de Sa Magestat, Lloctinent, y Capità General en la Ciutat, y Regne de Valencia.

Impreses en Valencia, per Geroni Vilagrassa Impressor de la Ciutat, y de la Santa Inquisició junt al moli de la Rovella, en lo any M DC LXXIII.

OM HAN DE FER LOS ATALLADORS LOS ATALLS, Y LES GUARDES LES DESCUBERTES, Y AHON, Y COM SE HAN DE DAR LOS SEGURS.

PARTIT DE PENISCOLA.

BENICARLO, te un Atallador ab la obligació de fer lo atall devès del Barranc de Aygua de Oliva ahon esperarà al de Vinaròs, y havent-se parlat, se'n tornarà a dar llengua, y lo segur als Soldats del Baluart de Benicarló, y de allí se'n tornarà a la Vila de ahon a exit.

TORRE DEL ALMADUM, no te Atallador, y els dos soldats cuydaràn de fer desde ella cada mati la descubierta posant la senyal acostumada si està la costa neta de enemichs. (El subrallat és nostre).

TORRE DE CAP YCORP⁴, te un Atallador, que farà de mati lo atall devès la Torre de Cap de Irta fins a la Cala Blanca, ahon parlarà ab lo de Cap de Irta, y es donaràn lo segur, y se'n tornarà a donar-lo a la Torre.

PARTIT DE CASTELLO DE LA PLANA

FORTALEES DE OROPESA, tenen un Atallador de a peu, que encara que residi a en la Vila tindrà obligació de aci en avant de residir precisament en la Fortalea vella, y de fer lo atall, ò descuberta devès la Torre del Barranch fins a una eminencia de la qual se descobrenles cales, que estàn devès dita Torre, y de la altra part devès la Fortalea vella, y en esta eminencia deixara un ram per senyal de que ha fet lo atall, y descobrint embarcacions sospitoses donarà primer lo avis a la Fortalea vella, y apres a la Vila, y se'n tornarà a dita Fortalea ab obligació de passar los avisos, y rebatos. El subrallat és nostre).

PARTIT DEL GRAU DE VALENCIA

TORRE DEL CAP DE CANET, te dos Atalladors ab obligació lo hu de fer lo atall fins la Torre del Marjà ahon ha de esperar al de Almenara y dar-se los segurs, lo altre, que partirà devès ponent aplegarà fent son atall fronter de una casa dels Pares de la Companyia al puesto dit lo Fornàs⁵, ahon acudirà lo Atallador del Grau de Molvedre, y es donarà lo segur, y donats se'n tornarà a la Torre a donar-lo també, y restarà en ella lo hu de guarda alternativament ab lo altre.

PARTIT DE CULLERA

TORRE DE VALLDIGNA, te dos Atalladors, que es repartiràn los atalls alternativament, y el que el farà tindrà obligació de fer lo que serà de guarda fins lo mollò ahon se encontrara ab lo de la Torre de la gola del riu, y si no es poden encontrar per estar uberta la gola del estany, deixaran senyals de com han fet los atalls. Pero de nit tindràn obligació los dos de fer cada hu son atall, lo hu devès dit puesto del mollò, y lo altre debes ponent fins la gola de Xaraco. (El subrallat és nostre).

TORRE DEL GRAU DE GANDIA, te dos Atalladors, que es repartiràn los atalls alternativament, y el que el farà tindrà obligació de aplegar per la part de llevant fins al riu de Xaraco ahon se encontrará ab lo de la Torre de Valldigna, y es donaràn lo segur, ahon no deixaràn senyal. (El subrallat és nostre).

PARTIT DE DENIA

DENIA, te un Atallador, que cada dia farà la descuberta fins la Torre del Arenal, ahon donarà el segur, y se'n tornarà a Denia a donar-lo al Requeridor.

PARTIT DE XABEA

TORRE DEL DESCOBRIDOR, y no hi ha Atalladors, pero en la CALA BLANCA, que esta entre lo Castell de S. Martí de la Fontana, y lo Cap prim posa dos guardes tot lo any la Vila de Xabea, que la una te obligació de descobrir de bon mati la Cala dita de Gozalbo⁶, que està a la part de ponent de Cap prim en front de la isla entre un puesto dit los Pallers, y lo dit Cap.

PARTIT DE CALP

Dels quatre Soldats de la TORRE DE MORAYRA tots los matins và lo hu a descobrir la Cala llebeig, y descuberta dita Cala passarà a descobrir lo Portichol, y fetes estes descubertes

donarà lo segur a la Torre de Morayra; y dita Torre el donarà a la Guarda de la Granadella, alçant un bastò ab un fachò. (El subrallat és nostre).

De les tres Guardes de la PENYA DEL IFACH, (que la nit se la repartiràn per sos terços) al amaneixer anirà lo hu a descobrir lo Cap de la Penya, y lo altre a tirar pedres sobre una cova per si hi ha alguna fragata.

PARTIT DE VILACHOYOSA

CASTELL DE ALTEA, te un Atallador, que al amanexer ha de exir a descobrir la part de ponent per la vora de la Mar devès la Pedrera, regonexer⁷ aquella, y pujar al clot del Albir, y pendre el segur del Soldat, que exirà de la Torre de la Bombarda, y passarà fins encontrar ab lo Atallador de Benidorm, donant-se el segur, y el pendrà també de la Guarda de en mitg, que es la del Albir, y se'n tornarà a dar lo segur a dit Castell.

CASTELL DE BENIDORM, te dos Atalladors ab obligació de fer cada dia sos atalls, el que haurà de anar a la part de llevant anirà per la playa fins a plegar a la punta del Pinet, en la qual el Soldat ò Atalaya de la Cova de Moncaxer li donarà el segur, y ab ell passarà avant fins encontrar-se ab lo Atallador de Altea en lo puesto, que es diu lo Cap del Atall, de ahon pendran los dos Atalladors lo segur del Soldat ò Atalaya, que serà de guarda en lo alt de les Penyes del Albir, que es diu Guarda de enmitg, y el donarà alçant una pica ab un feix de atoxa, y feta esta diligencia se'n tornarà al Castell. Y si los Atalladors de Benidorm, y Altea, no trobassen les Guardes de les Penyes del Albir, ni les del Pinet respectivament se'n tornaràn cada hu a son Castell a donar avis de que no han trobat dites Guardes, y apres tornaràn a eixir fins encontrar-se, y averiguar quina seguritat hi ha en la costa. (El subrallat és nostre).

CASTELL DE VILAJOIOSA, te dos Atalladors, que al amaneixer ixen a fer sos atalls tots los dies, el que anirà a la part de llevant tindrà obligació de anar descobrint per lo puesto dit lo Alcco, y la Caleta de la alga, a les Coves, y passar fins al Riu de Torres, ahon pendrà lo segur del Soldat de la Torre del Aguilò, y apres passarà fins al cap del atall a veure's ab lo Atallador de Benidorm, y donats los segurs se'n tornarà a dar lo segur al Castell.

El de ponent tindrà obligació de descobrir la Playa de Parais⁸, y una Cala que està a la altra part de la Playa, y anirà descobrint fins parlar ab lo Soldat, que trobarà fent la descuberta de la Torre del Charco, y se'n tornarà a dar lo segur al Castell.

PARTIT DE ALACANT

ALACANT, per la part de ponent hi ha tres Soldats de a cavall, que els dos viuran en los Horts prop de la Ciutat, dels quals te obligació de pagar-ne hu la Ciutat de Alacant, los quals se partiràn los Atalls, y descubertes en esta forma: que el de prima (que es lo que paga la Ciutat) tindrà obligació de exir a las nou hores dels Horts, y passar per les primeres Guardes del traje⁹, ahon estàn les barques dels Peixcadors (son dos guardes que alli te la Ciutat) y ha de parlar ab elles, apres en altres dos, que estàn en los Banyets, y de alli passar a la Torre de la Aygua amarga pujant per la senda de dita Torre, y passar fins al Saladar, fins un puesto dit lo Pastell, y de alli se'n ha de tornar. Lo altre cavall, que solia aixir a mitja nit tindrà obligació de fer lo mateix camí fins lo Saladar. Y encara que no solia passar del Saladar, tindrà obligació de aci en avant de aplegar fins al Mollò ahon partixen lo terme de Alacant, y Elig, com se feya antiguament, pera la qual tindrà la Estancia en la caseta, ò cortijo, que està al peu de la Torre de la Aygua amarga, partint de alli pera encontrar-se en dit mollò ab lo Atallador de la Torre del Carabaci del partit de Elig, ahon se esperaràn pera dar-se lo segur lo hu al altre, y apres se'n tornarà a sa Estancia, y a dar-lo a la Torre. Lo tercer exirà dels Horts a la matinada, y aplegarà fent lo mateix camí fins a la Cala de la

Albarda, que està mes enllà de la Torre de la Aygua amarga, y de alli se'n tornarà a Alacant a la porta de Elig ahon donarà el segur.

ELS RAMS DE LA TOPONÍMIA.- De l'exposició que precedeix, es desprenen aquestes modestes conclusions dels nostres rams toponímics:

1.- Els rams eren utilitzats com a senyal visual a llocs estratègics: talaia, torre, prominència orogràfica, etc.; la seva funció era la d'indicar que el guardià havia fet la descoberta o atall del seu sector i, conseqüentment, la costa estava neta d'enemics.

2.- Els rams no eren utilitzats per fer els focs i els fums del codi de senyals dels talaiers¹⁰. Un document de 1740¹¹ dona notícies de l'ús d'aquests rams, en una talaia de la costa pollencina: "En Joan Vives, fill d'en Martí, torrer de la talaia d'Albercutx, demanà 8 brasas de rest per la escala, 8 brasas de llata y 5 brasas de corda prima per el ram...". Un altre document, de 1748¹², aclareix com es col·locaven els rams: "En Joan Pont, torrer de la talaia d'Albercutx, diu que la escala i la corda per pujar o suspender el ram estan a punt de rompre's; un més després s'ordenà donar-lí 12 canas de rest y 12 de doaina". Com es precisa en el text susdit, els rams eren suspesos de les torres o talaies amb una corda prima, ben visibles, per tal de servir d'avís als nuclis de població, talaies i torres properes, barraques o guàrdies secretes, correus i homes a cavall, els quals formaven el cordó de vigilància de la costa.

Aquest sistema d'indicar per un ram encara és vigent a la nostra illa; és costum que en una casa on es ven vi, hom ho indiqui mitjançant una branqueta de pi, penjada a la façana, sobre el portal del carrer. És prou conegut l'adagi: El bon vi no ha de menester ram.

3.- Per què un ram? Sembla que la raó és ben senzilla i sobretot econòmica: de l'abundosa vegetació dels voltants d'aquests llocs de vigilància, es podien fer rams de pi, ullastre, mata... Ja hem vist anteriorment com alguns dels talaiers valencians donaven *lo segur* alçant un bastó o una pica amb un feix d'*atoxa* o un *fachó*.

4.- La col·locació de rams, possiblement, no fos pràctica habitual en tots els llocs de vigilància. Potser només en els més acostats als nuclis de població; en alguns casos, la seva presència va generar el nom de lloc on estaven situats.

5.- Estar sense ram significa doncs: *Moros a la costa* o *Moros vénen*, utilitzant expressions que han estat vigents fins fa un temps no massa reculat i que encara serveix la memòria col·lectiva. Els talaiers o guardians llevaven el ram quan albiraven naus que feien mal marinatge¹³.

A MANERA DE CONCLUSIÓ.- És evident que la toponímia aporta una informació bàsica i fonamental per a l'investigador que s'atansi a l'estudi *i/o* a la possible reconstrucció de la xarxa de vigilància costanera de la nostra illa. Tanmateix és la documentació històrica, la que ha de donar llum sobre el tema; per això ens podem servir, entre altres documents, dels llibres o quèrns de la Guàrdia Marítima. Aquests llibres de talles, que es troben consignats en els arxius municipals –sobretot a les viles de l'interior, les quals estaven obligades a sufragar la defensa d'un sector de la costa, amb doblers i homes d'armes– contenen una informació toponímica molt important, ja que registren el nom de lloc on va destinat l'import de la talla¹⁴. Reconstrucció en la qual s'endevina un estudi certament atractiu. Cosme Aguiló ja entreveu alguna cosa en els seus magnífics reculls de toponímia costanera del sudest de l'illa: sa pedra que Sona, es pla del Seny¹⁵, lo ras del Sonedor¹⁶; topònims evocadors d'un antic i complex sistema de vigilància, en el qual per a moure el so de viafora es complementava en l'acústica (fer rebatos, cornar), els rams i les senyals de foc i fum dels torrers. Seria molt interessant realitzar un treball exhaustiu sobre el sistema de vigilància i defensa de la costa.

NOTES

- ¹Cosme Aguiló i Adrover, "Una hipòtesi de treball: La paraula ram a la toponímia de les Balears". El Mirall, núm. 43, p.16-17, maig 1991.
- ²Enric Ribas i Marí, "El Ram". *El Pitiús*, almanac per a Eivissa i Formentera, p.129-131, any 1996. Institut d'Estudis Eivissencs.
- ³Jordi Colomina i Castanyer, "Toponímia costanera valenciana de 1673". Societat d'Onomàstica, Butlletí Interior, volum XLIV, p. 587-613; XIV Col·loqui, Alacant 1989.
- ⁴Com el seu homònim de la costa Il·lucmajorera, és un mossarabisme provinent de Caput Curvum «Cap Corbat», segons Coromines.
- ⁵Aquest mot és un indicador de construccions talaïdòtiques a la nostre illa. Es Fornàs és un sementer d'unes 4 quarterades d'extensió de la possessió de Son Jordà, ubicada en el nucli habitat de Ruberts (Sencelles). Segons les informacions orals de Felip Vallespir i Miralles de *Can Romaguera* (1901-1988) i Miquel Ramis i Sastre des *Pouet* (1905-1989), ruberters ambdós, en aquest sementer s'hi localitzava un claper molt gros, hi havia ossos, olles i ceràmica escampada per la superfície; fa bastants d'anys, una empresa del ram de la construcció arrasà el jaciment i se m'endugué tot el pedreny. Són congèneres seus es Fornassos (Selva, Escorca) i es Fornassàs (Llucmajor), llocs on també es localitzen construccions talaïdòtiques.
- ⁶Sembla que cala en Gossalba (Pollença) i Gossauba, possessió del terme de Sant Joan, siguin una catalanització del castellà Gonzalbo o Gozalvo, com el nom d'aquesta cala valenciana.
- ⁷Una supervivència d'aquest ús es conserva en el llenguatge dels vells pescadors d'almadrava de cala Rajada: Regonèixer, anar el matí a mirar l'art per veure si s'hi agafat algún peix.
- ⁸Segons Jordi Colomina, aquest topònim es troba documentat el 1511: "Partida dicta de Parahís, confrontatam... cum ripa maris". Op. cit., p. 597, nota n. 40. Potser la cita documental d'aquest nom de lloc sia d'interès per a resoldre l'explicació definitiva del popular i opac topònim Torrent de Pareis.
- ⁹Hi ha altres variants, arreu del domini, per a designar el lloc on varen les embarcacions: Trancho o Tracho (Alacant), Tracho (Campello), Tràjol (Altea, Sant Pol de Mar; golf de Roses), Trajo (Badalona, Tabarca). A la nostra illa, també hem localitzat aquest topònim. Segons l'informador Josep Martí i Paniza es Cacuero (1898-1988), natural de Palma i d'ofici pescador, Es Trajo, era el lloc on varaven les barques els pescadors de l'antic mollet de Palma; estava ubicat entre l'actual llotja del peix i l'Escala Reial, a davant el Born de Sagrera.
- ¹⁰A un document del 1589, els vigies de les torres de Santanyí es queixen que els torrers de Manacor i puig d'en Massot fan els focs amb càrritx en lloc de fer-los amb teia, tal com estava ordenat. Josep Segura i Salado, *El Port i la fortalesa de Porto Petro*, p. 51, nota n. 10. Palma de Mallorca, 1980.
- ¹¹Josep Segura i Salado, *La Talaia d'Albercutx*, p. 24. Mallorca, 1984.
- ¹²Josep Segura i Salado, *La Talaia d'Albercutx*, p. 25.
- ¹³El DCVB registra aquest mot amb l'accepció de «viatge fatigós; sèrie de tribulacions o dificultats». Amb el mateix sentit, hem recollit l'expressió *Quin marinatge!* o *Passar un marinatge*, a Montuïri, Sant Joan i Ciutat. També hem estat a temps de recollir *A cap de proa*, locució utilitzada pels vells santjoaners per indicar, quan hom cerca un objecte, l'orientació de la seva ubicació; expressions que denoten una antiga usança de la terminologia marinera, en la parla quotidiana dels nostres avantpassats.
- ¹⁴Pel que fa a l'arxiu municipal de Sant Joan, aquesta sèrie documental consta de 20 llibres o quèrns, els quals abasten el període de 1742-1829. L'impost, de 4 sous per foc o casa, representava una quantitat que oscil·lava entre 59 i 73 lliures anuals. La vila de Sant Joan mantenia la barraca o guarda secreta ubicada a cala Mabra (sic) de la ribera de Santanyí; aquest topònim ha esdevingut actualment es caló des Màrmols.
- ¹⁵Cosme Aguiló i Adrover, "Acústica, apicultura i més coses de la toponímia costanera de Manacor". *El Mirall* núm. 40, p. 5-6, novembre-desembre 1990.
- ¹⁶Cosme Aguiló i Adrover, *La toponímia de la costa de Felanitx*, p. 63. Felanitx 1991.